

*Наталія Рубльова
(Київ)*

**Репресії проти «церковників» і «сектантів»
в УРСР, 1917–1939 рр.**

Rublova N. The repression against «the clergy» and «the sectarians» in Ukraine.

The article is dedicated to the results of political repressions against the clergy and the believers in 1937–1938.

У 1937–1938 рр. НКВС СРСР здійснив кілька каральних операцій, які були спрямовані проти запідозрених у нелояльності до більшовицької влади представників різних соціальних верств і груп. Реалізація репресивних заходів регламентувалася виданими під грифом «Цілком таємно» оперативними наказами народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова, згідно з якими по всій країні було піддано «великій чистці» як верхні ешелони й окремі страти суспільства (партійно-державну номенклатуру, командний склад Червоної армії і системи НКВС, керівні кадри галузей економіки, середовище інтелігенції, технічних спеціалістів, національних меншин, іммігрантів тощо), так і значно ширші кола населення. Так, контингент осіб, які підлягали репресіям на виконання одного з цих наказів — № 00447 від 30 липня 1937 р., було окреслено узагальненим поняттям «антирадянські елементи», які, як стверджувалося у цьому документі, «є головними призвідниками всякого роду антирадянських і диверсійних злочинів, як в колгоспах і радгоспах, так і на транспорті і в деяких галузях промисловості»¹.

Скеровуючи зусилля органів державної безпеки цього разу на проведення каральної операції передусім на селі і серед вихідців з села, НКВС СРСР подавав орієнтири, за якими з-посеред мільйонів громадян необхідно було вирізнити зазначені «антирадянські елементи». Отже, репресіям підлягали ті, кого влада кваліфікувала як колишніх куркулів², дворян, чиновників, жандармів, кара-

¹ Оперативний наказ Народного комісара внутрішніх справ Союзу РСР № 00447. 30 липня 1937 р. // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 9, спр. 672, арк. 4–16.

² Наказ № 00447, націлюючи чекістів в першу чергу на проведення «чистки» серед селянства, здобув неформальну, проте загальноновживану назву «куркульський».

телів, учасників антирадянських повстань, контрреволюційних, збройних, фашистських, терористичних, шпигунсько-диверсійних формувань і організацій, членів антирадянських партій, репатріантів і реемігрантів, а також різного ґатунку карних злочинців (бандитів, злодіїв, грабіжників, викрадачів худоби, аферистів, контрабандистів тощо).

Нарівні із вищезазначеними до переліку соціально небезпечних осіб НКВС СРСР відніс так званих «церковників» і «сектантів». Який зміст вкладався у ці поняття і якими критеріями мали послуговуватися чекісти при визначенні приналежності громадян до цієї категорії, у наказі не роз'яснювалося. Та й в офіційному лексиконі тодішньої радянської юриспруденції такі терміни не побутували. Натомість в енциклопедіях і довідниках 1920-х – 1930-х рр. можна зустріти тлумачення слова «сектант»³, а в чинних тоді Адміністративному і Кримінальному кодексах УРСР вживалися терміни «духовенство» та «служителі культу»⁴.

Ця специфічна суспільна верства, будучи потрактованою більшовиками як реакційна політична сила, після 1917 р. постійно зазнавала тиску з боку радянської влади, що набирала різних форм й інтенсивності, однак мав масштабний і системний характер. За перші 15 років комуністичного режиму найбільших втрат духовенству було заподіяно шляхом застосування жорстких репресивних заходів під час громадянської війни, кампанії по вилученню церковних цінностей 1922 р. та колективізації сільського господарства 1929–1930 рр.

Число жертв, яких зазнало духовенство і віруючі у згаданий вище період, донині остаточно не з'ясоване. В першу чергу, реп-

³ Напр.: «Сектант – 1) послідовник якоїсь секти, 2) у переносному розумінні — людина вузьких поглядів, нетерпима до чужих думок. Сектанство — прихильність до секти; в переносному розумінні — вузькість поглядів» (Див.: Малая советская энциклопедия. Т. 7 / Гл. ред. Мещеряков Н.Л. – М.: Сов. энциклопедия, 1930. – С. 738.

⁴ Тлумачення поняття «церковник» з'явилося у словниках, що були видані в СРСР значно пізніше: «1. Особа, яка служить у церкві, але не посвячена в духовний сан (читець, псаломщик і т.п.). 2. Представник духовенства, духовного стану. Розм. Прибічник посилення впливу церкви» (Див.: Словарь современного русского литературного языка. Т. 17 / Редкол.: Филин Ф. (пред.), Бабкин А. и др. – М.; Л.: Наука, 1965. – С. 666–667.); «1. Людина, яка зберігає релігійні забобони і підтримує церкву. 2. Служитель християнського релігійного культу» (Див.: Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1983. – С. 777).

ресії були спрямовані проти Руської православної церкви (РПЦ), яка до революції мала статус офіційного віросповідання і до якої належала більшість населення Російської імперії (станом на 1914 р. – 117 млн. віруючих, 67 єпархій, 130 єпископів, понад 50 тис. священників і дияконів, 48 тис. парафіяльних храмів, понад 1 тис. монастирів, 95 тис. монахів і монахинь). Згідно з деякими даними, в роки громадянської війни загинуло 28 архієреїв РПЦ, кілька тисяч священників і ченців, близько 12 тис. віруючих, які стали на захист церкви. За 1917–1924 рр. на контрольованих більшовиками теренах з-посеред єпископату РПЦ було убито 21 особу, 59 померло внаслідок переслідувань, 66 — ув'язнено в таборах. Під час кампанії по вилученню церковних цінностей загальне число жертв, які загинули у сутичках з експропріаторами чи були розстріляні за вироками судів, становило 8100 осіб: 2691 представник «білого» духовенства, 1962 ченців, 3447 монахинь і послушниць⁵. Однак, як зазначається в одному з наукових видань 1990-х рр., «для документальної перевірки всіх цих цифр, на жаль, час ще не настав: необхідне погубернське виявлення і порівняння усіх свідчень, які збереглися в центральних і місцевих архівах»⁶. В свою чергу, російські дослідники — укладачі бази даних про представників православ'я, які зазнали переслідувань з боку радянської влади, подають відомості, що в період громадянської війни за віру постраждало близько 20 тис. осіб, понад 15 тис. з яких було страчено; під час кампанії по вилученню церковних цінностей 1922 р. репресіям було піддано також близько 20 тис. осіб, з них розстріляно близько 1 тис.; в перебігу розкуркулювання і колективізації в СРСР було здійснено близько 60 тис. арештів і 5 тис. розстрілів захисників православ'я⁷.

Серед зазначених жертв — тисячі мешканців України, на теренах якої після перекроювання державних кордонів, що сталося у 1921 р., залишилось 8 найпотужніших за чисельністю віруючих православних єпархій (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська, Херсонська і Чернігівська) на чолі з митрополитом Київським — екзархом України, який підлягав патріархату РПЦ. У 1920-х рр. – першій половині 1930-х рр.

⁵ Див.: *Поспеловский Д.* Русская Православная Церковь в XX в. – М., 1995.

⁶ Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. — М.; Новосибирск, 1997. — С. 78.

⁷ Див.: <http://www.pstbi.ru>.

переслідувань не вдалося уникнути жодному з ієрархів і більшості духовенства цієї течії православної церкви, яка здобула назву «старослов'янська» або, через вірність незручному для більшовиків московському патріархові Тихону — «тихонівська». Репресії тривали і після смерті патріарха, оскільки більшість єпископату України критично поставилася до лояльного владі нового керівництва РПЦ. Після кількох арештів, ув'язнення і заслання у 1929 р. помер митрополит Київський Михаїл (Єрмаков), у 1930 р. в Москві було розстріляно єпископа Прилуцького Василія (Зеленцова), в 1933 р. у Києві помер від голоду колишній ректор Київської духовної академії, архієпископ Канівський Василій (Богдашевський). У підконтрольному владі стані в 1924 р. в УСРР функціонувало 4900 парафій «тихонівської» орієнтації РПЦ⁸, але їх число нестримно скорочувалося. Так, у 1935 р. в столиці УСРР «тихонівцям» належало 7, 1937 р. — 5 храмів⁹, тоді як до революції РПЦ мала в Києві 10 монастирів, 4 собори, 34 парафіяльні храми і 33 церкви при лікарнях, кладовищах, освітніх, виправних, добродійних та ін. закладах¹⁰.

З кінця 1920-х рр. розпочалися репресії проти духовенства іншої течії православ'я — обновленської (синодальної), яка, опонуючи «тихонівцям», пішла на співпрацю з більшовицькою владою. Раніше задля ослаблення і розколу РПЦ українським обновленцям навіть було надано автокефальний статус, дозволено створити свою ієрархію (у 1925 р. на території УСРР — 32 єпископи та архієпископи) на чолі з митрополитом Пименом (Пеговим) і церковну структуру, яка складалася з 10 єпархій¹¹, також передано в користування 3500 храмів¹². У 1935–1937 рр. 5 православних церков Києва все ще залишалися в розпорядженні громад обновленців¹³.

Сталінськими органами державної безпеки послідовно використовувалася національно орієнтована, незалежна від РПЦ Українсь-

⁸ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Істор. нариси / Відп. ред. В. Смолій. — К., 2002. — С. 303.

⁹ Кальченко Т. Етапизация и результаты репрессий против киевского духовенства // <http://www.pravoslavuye.org.ua>

¹⁰ Календарь. Справочная и адресная книга г. Киева на 1913 год. — К., 1912. — С. 235–237.

¹¹ Блажейовський Д. Ієрархія Київської церкви (861–1996). — К., 1996. — С. 434–435.

¹² Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. — С. 303.

¹³ Кальченко Т. Вказ. праця.

ка автокефальна православна церква (УАПЦ), яка, здобувши підтримку народу, на початку 1920-х рр. стрімко розвивала власні структури і нарощувала чисельність духовенства: восени 1921 р. за два місяці після Першого всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ її єпископи лише у Києві висвятили 200 священників і стільки ж дияконів, а за рік по тому кількість парафій на Київщині перевищила 700¹⁴, в 1924 р. церква мала в Україні 30 єпископів, близько 1500 священників і дяків, понад 1200 парафій¹⁵.

Проте, як зауважив згодом перший митрополит цієї церкви В. Липківський, «потужна сила ще і в “князів світу цього”. В той час, коли УАПЦ стала тільки виходити зі стану, так би мовити, свого першого младенства, стала міцніше ставати на свої ноги, об’єднувати навколо себе все більші кола своєї людности, захоплюючи її скрізь, де тільки вона є, в цей час “ось змії великий червоний як вогонь...став, щоб пожерти цю дитину”»¹⁶. На церкву, яка «будувалась на національному ґрунті, підносила національну свідомість свого народу»¹⁷, було покладено тягар політичних обвинувачень в українському націоналізмі і контрреволюції, її священнослужителів було названо ворогами радянської влади — в минулому петлюрівцями, денікінцями, чорносотенцями, жандармами, членами націоналістичних партій, а український церковний рух тавровано як «липківщину», «самосвятство» тощо.

Перші арешти духовенства і світських діячів автокефального руху відбулися вже в 1922 р., а надалі внаслідок ескалації репресивних і заборонних заходів, кампаній по дискредитації і розколу УАПЦ було ув’язнено в тюрмах і таборах, відправлено у заслання, знищено й деморалізовано весь її єпископат і значну частину рядових священнослужителів та їх родин, доведено до стану глибокого занепаду і руїни внутрішній устрій церкви¹⁸. У жовтні 1927 р. під тиском ДПУ було усунуто від управління церквою митрополита В. Липківського. Його наступників арештовано й ув’язнено — у

¹⁴ Липківський В. *митрополит*. Відродження церкви в Україні 1917–1930. – Торонто, 1959. – С. 69, 76.

¹⁵ Див.: Білінський Я. Стан Української Православної Церкви в УРСР // Збірник праць Ювілейного Конгресу у 1000-ліття хрещення Руси–України. – Мюнхен, 1988/1989. – С. 335.

¹⁶ Липківський В. *митрополит*. Вказ. праця. – С. 135.

¹⁷ Там само. С. 151.

¹⁸ Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. – С. 252–258.

1930 р. М. Борецького, у 1936 р. — І. Павловського. Цим було завершено ліквідацію ієрархії церкви. За таких умов в 1933 р. число чинних в республіці українських православних парафій скоротилося до 200¹⁹, а закриття у червні 1935 р. останнього храму автокефалістів в столиці УРСР²⁰ поклало край легальним проявам національно орієнтованого релігійного життя українців. З церковного вжитку було витіснено навіть українську мову — у 1937 р. нею в православних храмах УСРР більше не послуговувалися²¹.

До компетенції спеціальних структур радянських органів державної безпеки, які провадили боротьбу з «церковною контрреволюцією», належала, мовою чекістських документів, не тільки «розробка легально існуючих церковних об'єднань (обновленці, старо-слов'янці, українські автокефалісти, грузинська церква, вірменська церква, грецька церква)», але також «нагляд та агентурна розробка всіх видів сектантства (євангелісти, баптисти, хлісти, скопці)»²². ДПУ УСРР у 1924 р. взяло на облік близько 57 тис. менонітів, 33,4 тис. євангелістів, майже 30 тис. баптистів, 3,7 тис. молокан, близько 3,2 тис. адвентистів, також було зафіксовано діяльність мальованців, толстовців, іоаннітів, духоборів та представників інших релігійних течій і груп²³, які після демонтажу дореволюційної системи державно-релігійних відносин здобували все більше поширення в Україні. Наприклад, в 1920-х рр. число прихильників баптизму щорічно зростало на 15–20 %, однак через те, що більшість віруючих євангельських церков уникала реєстрації в органах НКВС, їх фактична кількість значно перевищувала офіційно визнані показники²⁴. Понад 1,5 тис. баптистських проповідників провадили тоді місійну діяльність в різних регіонах України²⁵, найбільшого успіху досягаючи на Київщині, де була зосереджена більшість громад цієї гілки протестантизму.

¹⁹ Липківський В. митрополит. Вказ. праця. — С. 219.

²⁰ Білокінь С. Вказ. праця. — С. 257.

²¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 4 (XX ст.). Ч. 1. — Нью-Йорк; К.: С. Бавнд Брук, 1990. — С. 330.

²² Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. — К., 2002. — С. 160–161.

²³ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Істор. нариси. — С. 306.

²⁴ Див.: Домашовець В., Плейнс М. Український баптистський рух // Збірник праць Ювілейного Конгресу у 1000-ліття хрещення Руси-України. — Мюнхен, 1988/1989. — С. 319–320.

²⁵ Там само.

В кінці 1920-х рр. органи НКВС–ДПУ замість «нагляду» і «розробки» все частіше почали застосовувати жорсткіші методи впливу на «сектантів», зокрема, у 1929 р. було ліквідовано Всеукраїнський союз об'єднань баптистів, а його керівництво і багатьох проповідників заарештовано й засуджено до тривалих термінів позбавлення волі. Аналогічних репресивних заходів було вжито й щодо громад багатьох інших течій християнства — адвентистів, євангелістів, менонітів, молокан, хлістів, духоборів і т.д.

Арешти священників Римо-католицької церкви (РКЦ) почастішали вже в середині 1920-х рр., а в 1929–1930 рр. чекісти здійснили операцію, в перебігу якої за звинуваченням у контрреволюційній діяльності і шпигунстві за ґратами опинилися кілька десятків ксьондзів. У 1933 р. на Київщині, Волині й Поділлі їх залишилося всього 30 осіб, тоді як у 1918 р. на цих самих теренах своїй майже 850-тисячній пастві надавали духовні послуги вдсятеро більше священників РКЦ. Заведена органами безпеки «Справа контрреволюційної фашистської організації римо-католицького і уніатського духовенства на Правобережній Україні» завершилася у травні 1936 р. вердиктом особливої наради НКВС СРСР про п'ятирічне ув'язнення ще 9 ксьондзів. У 1937 р. своїх душпастирів мали лише кілька римо-католицьких громад — у Києві (ксьондз С. Квасневський), Харкові (Л. Гашинський), Умані (Я. Пржисецький), Житомирі (М. Єндруцак) та ще на півдні республіки в деяких поселеннях німецьких колоністів.

Боротьба більшовицького державного апарату з церквою назагал виявилась результативною: вже на початку 1930-х років релігійні інституції були доведені до глибокого занепаду. «[...]Розвал релігійних організацій, вихід трудящих з релігійних громад, кількісне зменшення людей, що виконують релігійні обряди, запровадження в побут нових соціалістичних форм, зменшення прогулів релігійними святами, збільшення безвірницьких ударних бригад, цехів, бараків, збільшення безвірницьких колгоспів, зростання в цілому Спілки воєвничих безвірників на Україні» — про такі здобутки доповідало керівництво вищезгаданої Спілки для ЦК КП(б)У в квітні 1932 р.²⁶ Лише за 1931 р. кількість релігій-

²⁶ Про стан та перспективи антирелігійної роботи на Україні (До доповіді в ЦК КП(б)У). 3 квітня 1932 р.) // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 5309, арк. 3–10.

них громад в різних місцевостях України зменшилась на 15–50 %, а в деяких районах на обліку не перебувало жодної з них, так само як і служителів культу. Попри це в республіці на той час все ще було зареєстровано 9 тис. храмів і молитовних будинків, 10,5 тис. релігійних громад, 9,2 тис. служителів культу різних віросповідань.

На думку професійного революціонера, соратника вождя більшовиків В. Леніна-Ульянова, члена РСДРП з 1891 р., віце-президента ВУАН, директора Українського інституту марксизму-ленінізму, кандидата у члени політбюро ЦК КП(б)У, а за сумісництвом — ще й голови центральної ради СВБ України О. Шліхтера, за підписом якого до партійного штабу республіки надійшла подана вище інформація, релігія надалі залишалася «значним фактором, що гальмує наш розвиток» і «немає жодного заходу партії та уряду, проти якого б не виступали релігійні організації всіх мастей»²⁷. Цікаво те, що для означення віруючого населення лідер воєвничих атеїстів, як видно з цього документу, послуговувався виразами «церковники і сектанти», «релігійники». До них були віднесені «здебільшого куркульська заможна частина села, хатні господарки та невеличка частина відсталих незаможників і середняків, що недавно прийшли на виробництво з села».

Користаючись зовсім не науковою лексикою, академік Шліхтер застерігав ЦК КП(б)У, що «розгромлена, але остаточно не добита глитайня і надалі чинить опір соціалістичному будівництву, використовуючи для своїх контрреволюційних цілів церковні та сектантські організації». І наводив «цілком певні факти участі церковників і сектантів у всіляких змовах проти колгоспів, проти незаможників, проти сільських активістів»: на одному з підприємств «група сектантів систематично знищувала безвірницькі гасла, активно агітувала проти ударництва та держпозик, ширила свої прокламації», в деяких селах «релігійники» переховували хліб «по віттарях, ямах і могилах на цвинтарі», попереджаючи земляків, що «цього року, мовляв, буде страшний суд» (*нагадаємо, що йдеться про українське село 1932 р. — Н. Р.*). Навіть проповіді, сповіді та інші релігійні дійства — це, запевняв головний в УСРР безвірник, не що інше, як «замасковані форми контрреволюційної боротьби проти соцбудівництва».

²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5309, арк. 3–10.

Отож, на початку другої п'ятирічки СВБ України, керуючись рішеннями партії, вбачала своїм головним завданням «подолати силу звичок, буржуазних і дрібнобуржуазних забобонів», «винищити отруту релігійного дурману в мільйонах людей, щоб перевиховати колгоспника, великі кола трудящих в дусі матеріалістичного світогляду»²⁸.

Проте з підсумків всесоюзного перепису населення, який відбувся у січні 1937 р. і включав (на вимогу Й. Сталіна) таке особливо делікатне питання, як ставлення громадян до релігії, а у віруючих — про їх віросповідання, стало зрозуміло, що наступ на релігію тривалістю 20 років поспіль не мав вдалого завершення у головному — світогляд людей суттєво не змінився. Більшість громадян СРСР, а в сільській місцевості — 2/3 населення, під час перепису традиційно визнала себе віруючими і прихильниками того чи іншого віросповідання²⁹.

Провал суцільної атеїзації країни вкотре надав для партійно-державної верхівки привід знову актуалізувати цю проблему. 13 травня 1937 р. до порядку денного засідання політбюро ЦК КП(б)У було включено питання про антирелігійну пропаганду³⁰, при підготовці до розгляду якого було зібрано інформацію про кількість священнослужителів, активних віруючих і культових споруд в усіх областях УРСР. Серед інших документів, до цього засідання було підготовлено «Довідку про молитовні будинки по Київській області»³¹, яка містила дані про релігійну активність населення м. Києва та області і його реакцію на закриття культових споруд. В ній повідомлялося, що станом на 1 травня 1937 р. в області закрито 1579 храмів, більшість з яких перетворено на клуби, бібліотеки, зерносковища. 311 культових споруд формально все ще перебувало в розпорядженні віруючих, в тому числі 273 церкви, 29 синагог, 5 костелів і 4 каплиці, хоча третина зазначених православних церков також була засипана зерном. Відзначалась активність населення Київської області у відстоюванні своїх прав на храми.

²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5309, арк. 3–10.

²⁹ Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сб. док. и матер. — М., 2007. — С. 118–119.

³⁰ Матеріали до протоколу № 89 засідань політбюро ЦК КП(б)У. 5–13 травня 1937 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 450, арк. 125–126, 137, 138–143, 168.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7105, арк. 2.

Звертаючись з клопотаннями про їх повернення до органів влади, тільки у квітні 1937 р. добились прийому в ВУЦВК 95 делегацій від релігійних громад цієї області, (дещо більше — 119 ходаків звернулось із решти областей УРСР); із 270 колективних клопотань, які надійшли до ВУЦВК, 46 було подано віруючими столичного регіону. В самій столиці УРСР під час великодніх свят 1937 р. храми, які перебували в розпорядженні «тихонівської» і синодальної православних церков, відвідало майже 14 тис. молільників. У цій самій довідці наводилися цифри, які свідчили про те, що кияни, як і раніше, охрещують своїх новонароджених дітей: тільки за квітень 1937 р. у Києві в легально діючих церквах було здійснено 549 таких обрядів.

Зауважимо, що до згаданого засідання політбюро матеріали готувалися установами, до функцій яких входило не лише ідеологічне протистояння з релігією. Так, Прокуратура УРСР висловлювала перед вищим партійним керівництвом республіки стурбованість тим, що «друга половина 1936 р. і початок 1937 р. відзначились значним поживавленням релігійної пропаганди й антирадянської контрреволюційної роботи з боку церковників і ріжного роду сект, легальних і нелегальних релігійних громад»³². Наводячи численні приклади такої діяльності по всіх областях, Прокурор УРСР натякав на її організований характер («є підстави гадати, що релігійна пропаганда провадиться якимсь єдиним центром») і наполягав на необхідності «посилити антирелігійну роботу всіх наших органів»³³.

Як бачимо, комуністичний режим, пильно відстежуючи прояви релігійної діяльності, продовжував розглядати церкву як серйозного політичного супротивника і почав підготовку до чергового етапу боротьби з нею. Застосовуючи в попередні роки обмежувальні, заборонні й репресивні заходи у прагненні тотального контролю за духовним життям населення, влада постала перед несподіваними і небажаними для себе наслідками такої політики: релігійна діяльність набула прихованих, не контрольованих форм. Окрім того, в суспільстві, де переважало віруюче населення, утиски релігії та тих, хто її сповідує, оцінювались вкрай негативно. Незадоволення

³² Доповідна записка Прокурора УРСР Г. Железногорського секретарю ЦК КП(б)У М. Хатаєвичу про антирелігійну пропаганду. 5 травня 1937 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7105, арк. 5–10.

³³ Там само.

<p>Ш. Дело №148135 НКВД УССР по обвинению</p> <p>ГРУШЕВСКИЙ Марк Федорович, 1885г.р. уроженец с.Худолеевки Шевченковского р. житель г.Киева, украинец. Происходит из семьи служителя религиозного культа. До 1930г. являлся членом всеукраинского церковного совета в сане епископа. До ареста - сторож артели инвалидов.</p> <p>Находится в составе всеукраинского церковного совета, являлся переводчиком богослужебных книг и, как активный участник к-р организации, неоднократно командировался в ряд городов Украины для организации автономного движения и создания там контрреволюционной националистической и повстанческой организации.</p>	<p>ГРУШЕВСКИЙ Марк Федорович</p> <p>РА С Т Р Е Л Я Т Ь</p> <p>Лично принадлежащее ему имущество -</p> <p>КОНФИСКОВАТЬ</p> <p>693904</p>
---	---

*Витяг з протоколу засідання трійки УНКВС УРСР 1938 р.
про покарання єпископа УАПЦ Грушевського Марка Федоровича.*

втручанням влади в церковні справи, особливо закриттям храмів, нерідко породжувало на місцях конфліктні ситуації й ексцеси, так звані «волинки». Отже, включення «церковників» і «сектантів» до кола «активних антирадянських елементів», які підлягали викоріненню в перебігу наміченої влітку 1937 р. «куркульської» операції за наказом НКВС СРСР № 00447, розглядалось як один із радикальних способів розв'язання суперечностей, що визріли в суспільстві за роки правління більшовиків.

Для виконання цього наказу при кожному обласному управлінні НКВС УРСР було створено особливий орган — трійку, до складу якої, крім начальника цього управління, входили секретар обласного комітету КП(б)У та обласний прокурор. За період своєї роботи в Україні (серпень 1937 р. – вересень 1938 р.) трійки вирішили долю сотень тисяч людей. Зокрема, в столичній області, за даними обліково-статистичного відділу УДБ НКВС УРСР трійка репресувала 17 тис.178 осіб³⁴. Крім підрахунків загальної кількості арештованих, як виявилось, провадився їх облік за соціальним становищем. В відомостях за 1937–1938 рр. серед виокремлених 14-ти соціальних груп («куркулі», «колишні люди», тобто поміщики, дворяни, торговці, жандарми, чиновники царської адміністра-

³⁴ Доповідна записка «Про оперативно-слідчу роботу УНКВС Київської області» з 1 червня по 31 грудня 1937 р. // ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30(1951), спр. 105, арк. 282–287.

ції і т.п., «декласований елемент», «[особи] без певних занять», «колгоспники», «службовці», «робітники» і т.д.) 4-у позицію займала група під назвою «служителі релігійного культу»³⁵. Останніх, як видно з цього джерела, в 1937 р. було арештовано по всій Україні 3818 осіб. Тут же зазначалося, що ці дані були виправлені (без пояснень причин і підстав для цих виправлень), внаслідок чого цей показник зріс до 4644 осіб. Кількість арештованих у першій половині 1938 р. служителів культу становила 1452 (після виправлення — 1474 особи)³⁶.

Аналогічні відомості виявлені й по областях. На Київщині³⁷, приміром, в 1937 р. було арештовано 941 служителя культу³⁸, за перше півріччя 1938 г. — 295³⁹. Окремі графи були відведені для обліку арештованих церковників і сектантів, яких було 48 — в 1937 р., 136 — в першому півріччі 1938 р.⁴⁰

Ці дані, якщо вважати їх достовірними, можуть становити великий інтерес, оскільки претендують на розкриття масштабів

³⁵ Таблиця № 1 про соціальний склад заарештованих органами НКВС УРСР за 1937 рік і про внесені виправлення до статистичної звітності // ГДА СБ України, ф. 42, спр. 35, т. 1, арк. 2; Таблиця № 2 про соціальний склад заарештованих органами НКВС УРСР за перше півріччя 1938 року і про внесені виправлення до статистичної звітності // Там само, арк. 3.

³⁶ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 35, т. 1, арк. 3.

³⁷ У серпні 1937 р., коли розпочиналася «куркульська» операція, Київська область була великим регіоном, який складався з 91 району, його територія становила 75,4 тис. км², включаючи цілком нинішні Київську і Черкаську, 4/5 Житомирської і 3 райони Вінницької областей. На Київщині в 1936 р., згідно з офіційними даними, мешкало 6 млн. 130 тис. осіб. Див.: Райони УСРР. Статистичний довідник. Т. 1 / За ред. Асаткіна О.М. — К., 1936. — С. 4.

Невдовзі, 22 вересня 1937 р., в результаті чергової зміни адміністративно-територіального поділу УРСР 27 районів відійшли до щойно створеної Житомирської області і 3 райони — до Вінницької. Територія Київської області скоротилася на третину, в її складі залишився 61 район і 1 (Київська) міська рада, населення залишилося понад 4,4 млн. осіб.

³⁸ Відомості про кількість арештованих по НКВС (УНКВС) Київської області з 1 січня по 31 грудня 1937 р. // ГДА СБ України, ф. 42, спр. 35, т. 1, арк. 114.

³⁹ Відомості про кількість арештованих по НКВС (УНКВС) Київської області з 1 січня по 31 липня 1938 р. // ГДА СБ України, ф. 42, спр. 35, т. 1, арк. 116.

⁴⁰ Там само, арк. 114, 116.

репресій у цій соціальній групі в період «Великого терору». Можливість відповіді на багато інших питань відкривається завдяки вивченню протоколів засідань трійок при обласних управліннях НКВС і розглянутих ними слідчих справ. Ці документи містять різноманітну інформацію про репресованих, хоча в протоколах засідань трійок не завжди зазначається вид їх занять, професія і соціальне становище. Характерно, що представники такої окремо виділеної групи, як «служителі культу» стосовно цього є винятком, оскільки приналежність людини до духовного стану або виконання нею обов'язків в релігійній громаді, як правило, фіксувалася. Це виражалось словами: «священик», «піп», «монах (монашка)», «проповідник», «керівник (організатор) секти», «рабин», «кістер», «диякон», «дяк», «псаломщик», «органіст», «церковний староста», «голова церковної общини», «керівник церковного хору» і т. п., часто з додаванням означення «колишній».

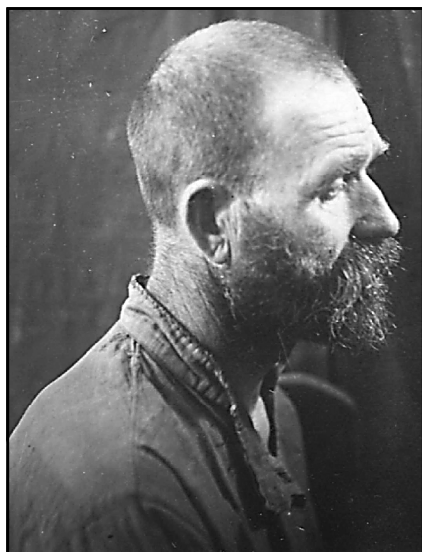
Втім, статистики НКВС користались власними критеріями при визначенні соціального статусу репресованих. Формальні підстави для включення священиків до інших соціальних груп справді існували. Ймовірно, що дехто з них, внаслідок вигнання з парафій і помешкань, міг потрапити до категорії осіб «без певних занять» або «декласованих елементів». Соціальний статус деяких священиків, які зреклись від сану й релігії і працевлаштувались в колгоспах, на будовах, промислових підприємствах, установах, міг визначатися за останнім перед арештом видом діяльності.

За текстами протоколів трійки столичної області встановлено, що в перебігу «куркульської» операції на Київщині було репресовано 658 православних священиків, 103 монахи и монахині, 4 рабинів⁴¹. Прикметною рисою слідства у справах арештованих в ході «куркульської» операції є множинність складу пред'явленого їм обвинувачення. В очах влади людина поставала винною з різних сторін, їй ставили у вину різні за характером, проте завжди важкі злочини (контрреволюційна/терористична/диверсійна діяльність, антирадянська агітація, державна зрада, шкідництво, шпигунство і таке ін.). Коли йшлося про священика, нерідко в протоколі трійки він характеризувався одночасно і як противник колгоспного ладу, політичний провокатор і шантажист, чи, в інших випадках, як особа, що провадить паразитичний спосіб життя і займається анти-

⁴¹ Підраховано за протоколами засідань трійки УНКВС по Київській області №№ 1–239 // ГДА СБ України, ф. 5, спр. 805–881.

радянською агітацією, як учасник збройних формувань, які проти-стояли більшовикам в період громадянської війни, і член антирадянської повстанської організації, український націоналіст і пропагандист фашистських ідей, чужоземний шпигун й організатор повстанських загонів, наклепник на стахановський рух і поширювач релігійної літератури і т. п.

Віруючим, приводом для арешту котрих була їх активна участь в діяльності релігійної громади, висувались обвинувачення насамперед політичного характеру. Органи НКВС, які в 1920-х – на початку 1930-х років, переслідуючи духовенство й віруючих, охоче застосовували ті статті кримінального кодексу, що передбачали покарання за порушення закону про відокремлення церкви від держави, в перебігу операції по виконанню наказу № 00447 надавали перевагу ст. 54 Кримінального кодексу УРСР. Поки що не встановлено бодай одного випадку винесення на засідання трійки справи із обвинуваченням за так званими «церковними» статтями.

Андрій Омелянович Антоненко — член Першого Всеукраїнського Православного Собору УАПЦ 1921 р., заарештований і розстріляний в перебігу виконання наказу НКВС СРСР № 00447.

Водночас з'ясовано, що релігійний компонент, як обтяжливий фактор, був присутній в характеристиках й обвинуваченні не лише священиків, проповідників й віруючих, які активно підтримували церкву, але й представників інших соціальних груп. Вага цього компонента в різних випадках була неоднаковою. У деяких справах він домінував, в інших був частиною або доповненням до обвинувачення, проте, поза сумнівом, відігравав роль обставини, що збільшує провину. В першу чергу, це стосувалося родичів чи членів родин служителів культу, найчастіше — їх дорослих дітей. Така деталь біографії, як походження із сім'ї священнослужителя чи проповідника, нерідко слугувала причиною або приводом для арешту, у

будь-якому разі обов'язково бралася до уваги слідчими органами, і, звісно ж, трійкою, й негативно впливала на вирішення долі обвинуваченого, незалежно від його індивідуальної поведінки, віку, професії, виду занять, суспільного статусу, попередніх заслуг. Суворе покарання призначалося і для тих, хто надавав якусь допомогу священикам, чи не відмовляв їм у звичайному людському спілкуванні.

Під час виконання наказу № 00447 репресіям було піддано священнослужителів і віруючих різних релігій і церков — всіх течій православ'я, римо-католиків, протестантів, іудеїв, представників екзотичних для України східних релігій, членів біблейських і теософських товариств, навіть ясновидців і хіромантів. Структура ієрархічних церков була знищена разом із людьми, які їх очолювали. Так, у 1937–1938 рр. згідно з рішеннями обласних трійок, було репресовано залишки українського єпископату РПЦ на чолі з митрополитом К. Дьяковим, ієрархію обновленської течії православ'я разом з митрополитом О. Чекановським, митрополита В. Липківського та інших владик УАПЦ, які на той час перебували в Україні, голову Всеукраїнського союзу об'єднань баптистів А. Костюкова, керівника церкви євангелістів М. Моргунова, провідного діяча Всеукраїнської ради общин адвентистів 7-го дня В. Диманя та ін.

В кінці 1930-х рр. в Україні залишалось близько 3 % від дореволюційного числа православних парафій. В Одесі діяла 1 церква, а в Київській єпархії, яка в 1917 р. нараховувала 1710 церков, 1435 священиків, 277 дияконів, 1410 псаломщиків, 23 монастирі і 5193 монахів, в 1939 р. залишалось всього 2 парафії з 3 священиками, 1 дияконом і 2 дяками.

Репресії 1937–1938 рр. мали на меті моделювання суспільства шляхом його насильницької санації, в тому числі звільнення його від найактивніших носіїв релігійного світогляду. Водночас, це була акція помсти і покарання віруючих за неприйняття антирелігійної й антицерковної політики влади, спосіб залякування і присилування до лояльності решти верств населення. Операція була умисно спрямована на фізичне знищення священнослужителів, монахів, проповідників, керівників релігійних об'єднань, осіб, пов'язаних з ними кровними чи родинними узами, і створення умов, за яких нормальна життєдіяльність представників цих верств населення ставала неможливою. Це стосувалось представників усіх діючих в УРСР церков і релігій, однак особливою послідовністю і суворістю відзначалися переслідування духовенства й активу національно орієнтованих українських церков.